

İslam Dünyasının İlk Tıp Ansiklopedisi Firdevsü'l-Hikme ve Müellifi ʿAlī b. Sehl Rabbān Ṭaberī: Hayatı ve Eserleri

Salim AYDÜZ*

Özet

Bir fizikçi, bilim adamı ve düşünür olan 'Alī b. Sehl Rabbān et-Ṭaberī, Sehl Rabbān et-Ṭaberī'nin oğludur. Ali, eğitilmiş ve aydın bir Hristiyan ailenin evladı olarak dünyaya geldi. Felsefeye, tıba ve dini konulara dair pek çok eser kaleme aldı. Özellikle onun Firdevsü'l-hikmet isimli eseri, alanında ilk kez yazılan ve tıbbi bilimlerin bütün dallarını içeren bir tıp ansiklopedisidir. Bu makale, 'Alī b. Sehl et-Ṭaberī'nin felsefi, dini ve tıbbi çalışmalar açısından Müslüman mirasına olan katkı değer katkısının önemini ortaya koymaktadır. Zengin kaynakça, makalede ele alınan konuları desteklemekte ve müstakbel okumalara güvenilir bir kaynak teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Taberī, İslam Tarihi, Tıp Tarihi, Firdevsü'l-hikme

The First of the Islamic World Encyclopedia of Medicine and Author of Firdevsü'l-Hikma ʿAlī b. Sahl Rabbān al-Ṭabarī: The Life and Works

Abstract

As a physician, scientist and philosopher, 'Alī b. Sahl Rabbān al-Ṭabarī was the son of Sahl Sahl Rabbān al-Ṭabarī. 'Ali was born in the educated and intellectual Christian family. He wrote many books on philosophy, medicine and religious matters. Particularly, his Firdaws al-hikma is the first ever written medical encyclopaedia which incorporates all the branches of the medical sciences. This article demonstrates how important 'Alī b. Sahl al-Ṭabarī's contribution was significant in Muslim heritage in terms of philosophical, religious and

* Prof. Dr., The British Muslim Heritage Centre, sayduz@hotmail.com

medicinal works. A rich bibliography backs the arguments of the articles and provides a solid basis for further reading.

Keywords: *Tabari, History of Islam, History of Medicine, Firdevsü'l-hikma*

Giriş

İslam medeniyetinin diğer farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaştığı ilk devirlerde hayat sürmüş çok yönlü bir âlim olan Rabbân Taberî, İslam medeniyeti çerçevesinde gerek dini ilimler gerekse tıp alanında, etkisi uzun yıllar devam eden kayda değer mühim eserler vermiştir. Eserlerinde ortaya koyduğu fikirler ve tespitler, kendisinden sonra gelecek ilim adamlarının çalışmalarına tesir etmiştir. İslam medeniyetinin ilk devirlerindeki ilmî oluşumun iyi bir şekilde analiz edilip anlaşılabilmesi için Taberî gibi diğer din ve kültürlerden gelip İslam medeniyeti içinde eser vermiş olan ilim adamlarının hayat ve eserlerinin iyi bir şekilde tahlil edilmesi gerekmektedir. Buradaki çalışmada onun kısaca hayatına temas edip, Firdevsü'l-Hikme isimli eseri üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Tam ismi Ebü'l-Hasan ʿAli ibn Sehl Rabbân (veya Raban) et-Taberî olup babası Sehl Rabbân et-Taberî'dir. Dokuzuncu yüzyıl Müslüman âlimlerinden olan Taberî tıp ve psikolog olmanın yanı sıra tarihte ilk defa karşılaştırmalı dinler tarihi çalışmalarını yapan kişidir. Bunun yanı sıra tarihte tıp alanında yazılmış olan ilk ansiklopedik eserin de müellifidir. Yetmiş yıldan fazla yaşamış olan Taberî'nin gerek yayınlamış olduğu dini eleştiri kitapları gerekse ailesinin geçmişi ve dini kökenleri bazı karışıklıklar arz etmektedir.

Hayatı

Taberî Türkmenistan'ın Merv şehrinde Hristiyan Süryani bir ailede dünyaya gelmiştir. Üst düzey bir devlet görevlisi olan babası Sehl Rabbân et-Taberî (ö. civ. 845-850) hayli iyi eğitilmiş birisi olup Süryani-Hristiyan toplumunun seçkin bir mensubuydu. Aynı zamanda iyi bir ilim adamı olan babası, iyi bir hattat olmanın yanı sıra astronomi, felsefe, matematik ve edebiyat ile de meşgul olmuştur. Sehl aynı zamanda Batlamyus'un *Almagest* isimli meşhur eserini Arapçaya ilk defa Hicri dördüncü yüzyılın ilk yarısında (Miladi dokuzuncu yüzyılda) tercüme eden kişidir¹. Tercümede daha önceki mütercimlerin karşılaştığı sıkıntıları entelektüel birikimi sayesinde kolayca çözmüştür. Ayrıca tercüme üzerine bazı yorumlar yapmış ve özellikle daha önceki mütercimlerin anlayamadığı ince konulara açıklık getirmiştir.

1 George Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, Baltimore 1927, s. 565; Ibn al-Nadim, *Kitâb al-Fihrist*, ed. Rizâ Tajaddud, Tahran 1971, s. 296, 354.

Sehl'in "lider" veyahut "öğretmen" manasında kullanılan *Rabbān* mahlasını almasının sebebi ise onun geniş bilgisi ve eğitimi sebebiyle olmuştur. Ancak "Rabbān (rabbi)" mahlasının Yahudilerin dini liderlerine de verilen bir unvan olması sebebiyle, bazı tarihçiler ailenin Yahudi asıllı olduğunu düşünmüşlerdir. Oysa Taberî kendisinin Hıristiyan bir aileye mensup olduğunu eserlerinde açık bir şekilde dile getirmiştir. Değişik kitaplarda isminin muhtelif şekillerde verilmiş olmasından dolayı adı çok farklı şekillerde zikredilir. Mesela *Taberistan Tarihi*² kitabının müellifi İbn Cerir et-Taberî (ö. 922) şeceresini: "Ali b. Rabbān al-Nasrānī, Mas'ūdi" olarak verirken ismini "Ali b. Zayd" olarak zikreder. İbn al-Nedīm ismini: "Ali b. Sahl b. Rabbal"³ olarak zikrederken Yāqūt "Ali b. Zeyn"⁴, Ebü'l-Hasen Cemālüddin Ali b. Yūsuf b. İbrāhīm b. Abdilvāhid eş-Şeybānī el-Kıftī (İbnü'l-Kıftī) (ö. 1248) ise "Ali b. Rabbān"⁵ olarak verir. Onun aslının Yahudi olmasıyla ilgili yanlış bilgiler muhtemelen İbnü'l-Kıftī'nin onun hakkında yazdığı şu bilgilerden ileri gelmektedir: "Taberistanlı Yahudi bir doktor olarak Rabbān, matematik, astronomi ve Yahudi dininin kanunları hakkında geniş bilgi sahibiydi ve felsefe konularında başka dillerden çeviriler yapmaktaydı. Onun oğlu Ali de meşhur bir doktor idi ve Irak'a gidip Samarra'ya yerleşti. Onlara er-Rabbān, er-Rabin ve Er-Rāab nisbelerinin verilmesinin sebebi onların seçkin Yahudi ilahiyatçıları olmalarından kaynaklanmaktadır"⁶.

Diğer taraftan Ali b. Rabbān *Kitābu'l-Dīn ve'l-Devlet* isimli eserinde kendisinin aslının Hıristiyan olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir. *Firdevsü'l-hikme* isimli eserinde de ayrıca babasının *Rabbān* nisbesini nasıl aldığını ve manasını izah etme babında şöyle söylemektedir:

"Benim babam Merv'de yaşayan soylu, entelektüel, kibar, tıp ve felsefe kitapları konusunda geniş bilgi sahibi bir kâtip idi. Aile mesleği olduğu için tıp konusunda son derece ileri bilgi sahibiydi. Tıpta faaliyet göstermenin ve uğraşmanın sebebi ise dinen ve manen memnuniyet elde etmek olup onunla kibirlenmek ve ondan faydalanmak gayesi yoktu. Bu yüzden Rabbān nisbesini almıştır. Buna göre bu nisbe "liderimiz, ileri gelenimiz ve öğretmenimiz" manalarına gelmekteydi".

2 İbn Jarir al-Tabarî, *Tarih al-umam wa al-muluk*, ed. M. Abu al-Fadl Ibrahim, Dar al-Savaydan, IX, Beirut, s. 352.

3 İbn al-Nadīm, *Kitāb al-Fihrist*, ed. Rizā Tajaddud, Tahran 1971, s. 296, 354.

4 Yāqūt al-Hamawī, *Mu'jam al-'Udabā*, ed. Ahmad Farid Rifai, VI, Cairo 1936-38, s. 429.

5 Jamāl al-Din al-Qıftī (d. 1248), *Tārīkh al-hukamā*, ed. Julius Lippert, Dietrich, Leipzig 1903, s. 31, 167, 187.

6 Zahir al-Din 'Ali Baythaqī, *Tārīkh hukamā al-Islām*, Muhammad Kurd 'Ali edition Damascus 1946, s. 22-23; D. Thomas, "al-Tabarī," in *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, , X, E. J. Brill, Leiden 2000, s. 17-18.

7 Sami. K. Hamarneh, *Health Sciences in Early Islam*, ed. Munawar A. Anees, II, Zahra Publications, Texas 1983, s. 353-358.

Risale fi'r-Redd 'ale'n-Nāşārā adlı eserinde ise yetmiş yaşına kadar Hıristiyan olarak yaşadığını ve bu yaşında Müslüman olduğunu belirtir. Buna rağmen bazı müellifler onun Arapça yazan bir Yahudi olduğunu veyahut Yahudi bir bilim adamı olduğunu ifade ederlerse de eserlerinin yayınlanmasıyla hiç şüphesiz bu konu tamamen geçerliliğini yitirmiştir.

Taberî'nin tam olarak hangi tarihlerde doğduğu ve vefat ettiği konusunda kesin bir ifade birliği bulunmamaktadır. Muhtemelen 778-9 yıllarında doğmuştur. Mesela Brockelmann'a göre H. 192 (M. 808) tarihinde⁸, Meyerhof'a göre ise H. 193 (M. 809) yıllarında doğmuştur⁹. *Firdevsü'l-hikme* isimli eserinde geçen bir ifadeye göre onun daha erken tarihlerde doğmuş olduğu anlaşılır. Buradaki ifade şöyledir: "...*Babamla birlikte akşam namazını kılarken gökyüzünde büyük bir sütun şeklinde bir ateş gördüm. Bu hadiseden çok geçmeden sonra hükümdar ciddi sıkıntılar geçirdi ve topraklarının bir kısmını kaybetti...*" İbnü'l-Esir ve İbn Kesir gibi kaynaklar bu hadisenin Halife Mehdi zamanında H. 167 (M. 783-84) yılında ve Vindād Hürmüz Taberistan hükümdarı iken 167 (783-84) yılında meydana geldiğini ifade ederler¹⁰. Bu hadise açık bir şekilde gösteriyor ki söz konusu tarihte Rabbân hadiseyi hatırlayacak bir yaştadır. Bundan dolayı onun doğum tarihinin miladi 778-9 yılları civarında olduğu tahmin edilir.

İlk eğitiminin yanı sıra, tıp, tabii bilimler, hüsnü hat, matematik, felsefe ve edebiyat konularındaki hususları babasından talim etmiştir. Babası ona iyi bir eğitim vermenin yanı sıra onu ayrıca dini bilgiler ve felsefe konusunda da sağlam bir şekilde yetiştirmiştir. Çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla, Arapça, Farsça ve Süryanice'nin yanı sıra, İbranice ve Yunanca dillerine de hâkimdi. Nitekim kendi telif ettiği *Firdevsü'l-hikme* isimli eserini Arapça telif etmiş ve hemen sonra Süryaniceye tercüme etmiştir.

On yaşına ulaştığı zaman babası tarafından Merv'den Taberistan'a götürülmüş ve ilk gençlik yıllarını burada yaşamıştır, bu yüzden *Taberî* unvanıyla tanınmıştır. Buradaki entelektüel ve huzurlu ortam içerisinde zamanın hemen tamamını felsefe, tıp, dini ilimler ve tabii ilimlerin de dâhil olduğu pek çok farklı ilim dalında çalışarak değerlendirmiştir. Taberistan'daki eğitimini tamamladıktan sonra 813 yılında Irak'a taşınmıştır. 825 yılında Mâzyâr b. Kârin'in Taberistan valiliğine tayin edilmesi üzerine tekrar buraya dönmüş ve onun hizmetine girerek hususi kâtipliği görevini üstlen-

8 C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, (1898–1902), C. I, E. J. Brill, Leiden 1898, s. 231.

9 M. Meyerhof, "Ali ibn Rabban at-Tabari, ein persischer Arzt des 9 Jahrhunderts", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, s. 85, 1931, 36-68.

10 İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihaye*, I, Kahire 1932, 149; Ali b. Muhammad b. al-Athir, *al-Kâmil fi al-Târikh*, C. VI, ed. C. J. Tornberg, Leiden 1851, s. 75, 76, 191, 192.

miştir¹¹. Bu esnada *Firdevsü'l-hikme* isimli eserini telif başlanmış ancak eserini 850 yılında Samarra'da tamamlayabilmiştir. Ancak Mâzyâr'ın 839 yılında halifeye karşı yapmış olduğu başarısız bir darbe girişiminin ardından idam edilmesiyle Rey şehrine gitmiş ve esas vazifesi olan doktorluğu icra etmeye başlamıştır. Bir süre burada kaldıktan sonra tekrar Irak'a gitmiş ve Samarra şehrine yerleşmiştir. Abbasi Halifesi Mu'tasım'a (833-842) hakim ve entelektüel bir bilim ve aynı zamanda idari kabiliyetleri olan bir devlet adamı olarak tavsiye edilmesi üzerine, halife tarafından Bağdat'a davet edilmiş ve sarayda hizmete alınmıştır. Burada halifenin en yakın adamlarından birisi olmuş ve onun divan kâtipliğine tayin edilmiştir. Halifenin vefatına kadar bu görevinde kalmış ve onun vefatından sonra Halife Vatık'ın (842-847) döneminde tekrar Samarra'ya dönmüştür.

Yeni Halife Mütevekkil (847-861) döneminde tekrar Bağdat'a gelen Taberî, sarayda onun hususi doktoru ve nedimi olarak vazifeye başlamıştır. Taberî yeni halife döneminde terfi etmiş ve şöhretini bu dönemde elde etmiştir. Halife Mütevekkil Müslüman olması konusunda onu ciddi bir şekilde teşvik etmiş ve onun bu ısrarlı davetleri sonucunda Taberî 849-50 yılları civarında Müslüman olmuştur. Bunun üzerine halife tarafından *Mevlâ Emîrül-Mü'minîn* unvanıyla ödüllendirilmiştir. *Kitâbu'd-Dîn ve'd-Devlet* isimli eserinin sonunda kendisinin Müslüman olmasına vesile olan Halifeye övgülerde bulunur. Müslüman olmasından sonra, seçkin bir ilim adamı ve toplumun ileri gelen liderlerinden birisi olan amcası Ebü Zekkâr Yahya b. en-Nu'man et-Taberî'nin onu eski dinine dönmesi ve tekrar Hıristiyan'ca bir hayat yaşaması konusunda ısrarlı bir şekilde uyarmasına rağmen başarılı olamamıştır.

Doğum tarihi gibi Taberî'nin ölüm tarihi de kaynaklar tarafından belirtilmez. Bununla birlikte, Halife Mütevekkil döneminde yetmiş yaşında Müslüman olup bundan sonra da birkaç kitap telif ettiği göz önünde bulundurularak onun 864 yılından sonra Bağdat veyahut da Samarra'da vefat etmiş olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Eserleri

Farklı alanlarda eserler veren Ali b. Rabbân'ın eserlerinin önemli bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Pek çoğu tıp üzerine olmak üzere felsefe, matematik ve astronomi konularında da söz sahibi bir âlim olan Taberî'nin toplam olarak on iki eserinin ismi bilinmekte ve bunlardan ancak dört tanesi günümüze ulaşabilmiş haldedir. Eserleri konusunda kaynaklarda verilen bilgiler arasında büyük tutarsızlıklar bulunur. En çok bilinen eseri *Firdevsü'l-hikme* adlı tıp ansiklopedisidir.

11 F. Aydın, "Ali b. Rabbân et-Taberî Hayatı ve Eserleri", C. I, *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, s. 303-331.

1. Risale fi'r-Redd 'ale'n-Nāşārā (Hıristiyanlığa Reddiye), *er-Red 'alā eşnāfi'n Nāşārā* ve *en-Neşāyih* isimleriyle de bilinir. (Süleymaniye Library, Şehid Ali Paşa, 1628). Müellif eserin mukaddimesinde bir Hıristiyan olarak doğup yaşadığını ve yetmiş yaşındayken Müslüman olduğunu ifade eder. Eseri miladi 850 ila 855 yılları arasında telif etmiştir. Eseri telif etme sebebini izah ederken sadece Allah rızasını gözettiğini ve aynı zamanda Hıristiyanları ikaz etmek istediğini belirtir. Hıristiyan bir kökene ve Hıristiyanlık teolojisine hâkim bir ilahiyatçı olmasından dolayı Kur'an-ı Kerim'i diğer ilahi kitaplarla doğru bir şekilde kıyas edebilmektedir. Eser, Hıristiyanlığa yazılan diğer reddiye kitapları arasında en başarılı reddiye olarak kabul edilir. Beş kısımdan oluşur.

Kıpti Sâfi b. Assâl, *al-Sahâ'ih fi javâbi al-Nasâikh* ve *Nahj al-sabil fi tahjili mu-harrif al-Injil* (Kahire'de 1926-1927 yıllarında tek cilt olarak neşredilmiştir.) isimlerinde iki adet Hıristiyanlığa reddiye kitabı yazmıştır. İlk eserinde herhangi bir atıf bulunmamasına rağmen, Taberî'nin eseri ile kıyaslandığında, onun yazmış olduğu esere reddiye olarak telif ettiği anlaşılır. *Risale fi'r-Redd 'ale'n-Nāşārā*, I. A. Caliph and W. Kutsch. Khalil Samir tarafından gözden geçirilip neşredilmiştir. Ancak İbn Assâl'ın yazmış olduğu eser ile kıyas edildiğinde, orijinal eserin yarısının eksik/kayıp olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Khalil Samir bu konuda bir makale neşretmiş ve iki eseri mukayese ederek Taberî'nin kitabının önemli bir bölümünün eksik olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca İbn Assâl'ın eserini kullanarak kitabın eksik kısımlarının tamamlanabileceğini teklif etmiştir.

2. Kitābu'd-Din ve'd-Devlet (Din ve Devlet Kitabı) (Manchester, John Ryland Library, MS 6131). Taberî'nin din ve devlet ile ilgili olarak telif ettiği bir diğer kitabıdır. Taberî'nin en çok bilinen risalesi olması hasebiyle dikkat çekicidir. Eseri, İslam'a girmesinden sonra 855 yılı civarında telif etmiştir. Bu eserini İslam'ın hak din, Kur'an-ı Kerim'in Allah'ın kitabı ve Hz. Muhammed'in (sav) de onun son peygamberi olduğunu göstermek üzere telif etmiştir. Eseri kendisini Müslüman olmaya teşvik eden Halife el-Mütevekkil'in teşvikiyle telif ettiğinden dolayı hem bu eserini hem de *Firdevs* isimli eserini ona ithaf etmiştir. Eserde Hz. Peygamber'e (sav) ve onun Allah'tan getirdiği doğru mesajlara da övgüler yer alır. Ayrıca bu eserinden Hz. Muhammed'in (sav) isminin İncil ve Tevrat gibi eski ilahi kitaplarda sarıh bir şekilde bahsedildiğini, ancak bu ifadelerin daha sonraları gizlendiğini ve yanlış bir şekilde tefsir edildiğini ifade eder.

Gerek muhtevaşı gerekse ele aldığı konular itibarıyla bu eser, onun daha önce telif ettiği *er-Redd* isimli eserinden daha geniştir. Eser Taberî'nin felsefi görüşlerine ve dini inançlarını yansıtmakta olduğundan, dokuzuncu yüzyılda, özellikle Irak bölgesinde İslam dini ve felsefesi düşüncesine ışık tutar. Ancak eser Müslüman ilahiyatçıları ve ilim adamları arasında olması gereken ilgiyi görememiş ve pek fazla yaygınlaşmamıştır.

Eser, Âdil Nüveyhiz tarafından açıklamalar ve geniş dipnotlarla birlikte neşredilmiştir. Bir mukaddime, on kısım ve bir de hatimeden meydana gelir.

3. Hıfzu's-sıhha Taberî'ye atfedilen bir eser olup sağlığı koruma ile ilgilidir. Oxford Üniversitesinde bulunan tek nüshası günümüze ulaşmıştır. (Bodleian Library, Oxford, catalogue 1:578).

4. Kitābü'l-Lü'lü'e Tıp konusunda yazmış olduğu diğer bir eseridir. Tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmakta olup halen Cambridge Üniversitesi doktora öğrencilerinden Joshua Olsson tarafından gözden geçirilmekte ve yayına hazırlanmaktadır. (Süleymaniye Library, Ayasofya MS. 3724, vr. 238b-248a).

Taberî'nin yukarıda zikrettiğimiz ve günümüze ulaşan eserlerinin yanı sıra, ismi bilinen ancak günümüze ulaşmayan eserleri de şunlardır¹².

5. Kitābu Menāfi'u'l-et'ime ve'l-eşribe ve'l-'akākīr Sağlıklı beslenme ve doğru ilaç kullanma ile ilgili bir tıp ve diyet kitabıdır.

6. Kitābu'l-ādāb ve'l-emsāl ve'l-Ādāb 'alā mazāhibi'l-Fars ve'r-Rūm ve'l-Arab.

7. Navādiru ehlü'l-şarkıyye ve nevādiru evsatu'n-nās ve nevādiru's süfle ve'd du'a (Bir önceki eserinin tercümesidir).

8. Kitābu irfāku'l-hayāt

9. Kitāb fi'r-rukā (Sihir ve muskalar ile ilgili bir kitaptır).

10. Kitābu'l-hacāmat (Kan alma ile ilgili bir risaledir).

11. Kitāb fi tertibi'l-'Ağziye (Yemek hazırlama ile ilgili bir risale).

12. Tuhfetü'l-Mülūk (Sultanlara hediye).

13. Firdevsü'l-hikme'nin Süryanice Tercümesi.

14. Kitābu'l-izāh mine's-seman ve'l-huzal ve teheyüci'l-bāh ve ibtāluhu.

15. Firdevsü'l-Hikme

Firdevsü'l-hikme (Hikmet Cenneti) Tıbbın bütün ana ve alt dallarını ihtiva eden ilk tıp ansiklopedisidir (British Library Or. Arund. 41). *El-Künnaşu'l-hadra* olarak da bilinen bu eser esasında bir tıp sistemidir. Halife el-Mütevekkil'in hilafetinin üçüncü yılı olan 850 yılı civarında tamamlanmıştır. Eserin telifi yaklaşık yirmi sene kadar sürmüştür. Taberî eseri telif etmeden önce zamanına kadar telif edilmiş olan ve ulaşılabildiği tüm tıp metinlerini okumuş ve incelemiştir.

¹² Aydın, "Ali b. Rabbān et-Taberî Hayatı ve Eserleri", s. 303-331.

Taberî'nin dünyaca meşhur bir müellif olmasının arkasında hiç şüphesiz bu eşsiz eseri bulunmaktadır. Bu eser bilindiği kadarıyla tarihte tıp konusunda yazılmış ilk ansiklopedik kitaptır. Eserde o tarihlerde tıp konusunda bilinen tüm tıp konuları ve alt başlıkları yer almaktadır. Eser o tarihe kadar Süryanice, Yunanca ve Hint dillerinde yazılmış her türlü tıp eserinde yer alan bilgileri ihtiva etmekte olup tıp konusunda bilinen tüm yazılı bilgiler tek ciltte özetlenmiştir. Özellikle anatomi konusundaki geniş uygulamaları ve tedavi usullerini göstermesi dikkat çekicidir. Tıp konusu ve kozmoloji ile ilgili temel prensipleri ihtiva eden bölümlerin yanı sıra Hint tıbbına dair özel bir bölüm yer almaktadır. Bu kısımda Hint tıbbından özet mahiyette alıntılar yapmanın ve tartışmaları aktarmanın yanı sıra (Susruta, Charaka, Nidana ve Ashtangahradaya gibi) bazı meşhur Hint tabiplerine de atıflarda bulunur.

Taberî ayrıca Hipokrat'ın yazmış olduğu eserlere atıflarda bulunarak Galen, Dioscorides, Pythagoras, Democritus, Aristoteles, Theophrastus ve Ptolemy gibi Yunan bilim adamlarını da zikreder. Nitekim eser Aristoteles'in mantığına ve tıbbına uygun olarak telif edilmiştir. Eski tabiplerin ve bilim adamlarının çalışmalarına atıflarda bulunmanın yanı sıra çağdaşı olan iki meslektaşının çalışmalarından da övgü ile bahsederek yararlandığını belirtir. Bunlardan birincisi halifenin özel tabibi olan Yuhanna b. Meseveyh (ö. 857), diğeri de Huneyn b. İshak'tır (ö. 873). Taberî, Huneyn'in eserlerini kullanmakla birlikte, Grekçe eserlerin Huneyn tarafından Arapçaya yapılan tercüme-leri yerine Süryanice yapılan çevirileri kullanmıştır.

Taberî psikoloji ve tıp arasındaki güçlü bağlantıya dikkat çekerek psikoterapinin önemine de vurgu yapar. Ayrıca tabiplerin zeki, esprili olmalarını, hastanın kendisini daha iyi hissedebilmesi için onunla konuşarak onu teşvik etmesi gerektiğini ve hasta doktor ilişkilerinin çok yakın ve samimi olması gerektiğini ifade eder. Böylece hasta ve doktor psikolojisinin önemine vurgu yaparak tarihte bu konuda çok önemli bir çalışmaya imza atar. Tıp öğrencilerine ve ayrıca tabiplere bir ders kitabı mahiyetinde olan *Firdevs*, tercüme döneminin sonlarında telif edilmiş olan ve aynı zamanda erken dönem İslam tıbbı için çok önemli bir kaynaktır. Taberî bu eseri tamamlayabilmek için hayli uzun bir zaman harcamıştır. Nitekim Merv'de iken telifine başladığı bu eserini Samarra'da tamamlayabilmiştir. Eserini Arapça olarak telif etmiş ve kısa zamanda Süryaniceye tercüme etmiştir.

Kitapta yedi Nev' (نص), otuz makale ve üç yüz altmış beş bâb bulunur. İçinde Fars, Hint, Yunan ve Arap tıbbına dair bilgiler bulunur. Psikoloji ve psikoterapi konularının yanı sıra çocuk gelişimi ve çocuk hastalıkları konusunda çok geniş bilgiler ihtiva eder. Erken dönem tabiplerinden farklı olarak Taberî psikoloji ve tıp arasında çok yakın bir bağ kurar ve psikoterapinin gereği üzerinde durarak hastaların terapistlik tedavisinde danışma konusuna da önem verir.

Taberî ayrıca *Firdevs*'te her birini şifa sanatı olarak ele aldığı embriyoloji, doğum bilimi ve ebelik konularına da özel bölümler tahsis etmiştir. Ayrıca Arap tıbbında çok yeni bir konu olarak bitkiler ve tedavide bitkilerin kullanılması konularını ihtiva eden hususi bölümler de eserde yer alır. Huneyn ibn İshak ve daha sonraki yüzyıllarda yaşamış olan İbn Cülcül ve Ali ibn Abbas el-Mecûsî gibi tabiplerin de işaret ettiği üzere, Ebu Bekir Râzî (H. 250-312/AD 865-925) ile başlayan İslam tıbbının orijinal hale gelmesi ve tercüme sürecinden orijinal eser verme sürecine geçme noktasında *Firdevsü'l-hikme* çok mühim bir yer tutmaktadır.

Geleneksel tıbbın yanı sıra modern tıbbın bütün bölümlerini ihtiva eden bu tıp ansiklopedisi telifinden hemen sonra tabipler arasında bir müracaat kitabı olmuştur. Eser sonraki yıllarda yaşayan tabipler için de çok mühim bir rehber eser olmuştur. Bunlar arasında el-Mecûsî'nin yanı sıra Ebu Bekir Râzî, İbn Sînâ ve Birûnî gibi tıba orijinal katkılar yapan ve hem doğu hem de batı tıbbını yüzyıllarca etkileyen meşhur tabipler de vardır. Râzî'nin hemen hemen bütün tıp çalışmalarında Taberî'den yapılan alıntılar ve etkiler görülür. Her ne kadar bazı ilim adamları Râzî'nin Taberî'den eğitim aldığı ileri sürülmekteyse de gerçekte bunun doğru olma ihtimali söz konusu değildir. Zira Râzî doğduğunda büyük ihtimalle Taberî vefat etmişti.

Her ne kadar İbnü'n-Nedîm ve İbnü'l-Kiftî gibi bazı ilim adamları Taberî'nin *el-Künnâşul-hadrâ* isimli başka bir eserinin olduğunu ileri sürmekteyseler de, başta belirttiğimiz üzere bu eser esasında *Firdevsü'l-hikme*'nin diğer ismidir. Nitekim Taberî eserinin başlangıcında "Bu *Künnâş*'ın adı *Firdevsü'l-hikme* lakabı ise *Bahrü'l-menüfi*' ve *Şemsü'l-âdâb*'dir" der. Böylece açık bir şekilde onun *Künnâş* isimli ayrı bir eserinin olmadığını anlaşılar.

Kitabın yedi bölümü ve bölüm başlıkları şu şekildedir:

1. Birinci Nev: *Külliyat-ı Tıp*. Burada özellikle kitabın adını, nisbesini, telif sebebini, hangi kaynaklardan derlediğini belirtir. Madde, şekil, keyfiyet, kemmiyet, tek ve birleşik mizaçlardan, değişimden, yaratılış (kevn) ve yok oluştan (fesad), tabiatta eşyanın oluşumundan, yörüngelerin filinden, havada meydana gelen renklerden kara, deniz ve hava hayvanlarının oluşumundan bahisler bulunur. Bu bölümde dönemine kadar olan tıp bilgisi konuları ele alınır. Bu dönemde mevcut tıp bilimine göre ortaya konulmuş prensipler vardır. Bu bölüm ansiklopediye giriş mahiyetinde olup bazı felsefi tanımlar da ihtiva etmektedir.

2. İkinci Nev: Vücuttaki organların tanım ve izahları, vücudu sağlıklı tutma konuları ve tüm kas hastalıkları bu bölümde ele alınır. Bu nev içinde beş makale bulunmakta ve sağlığı koruma konuları hakkında bilgiler verilmektedir (hıfzıssıhha). Bu bölümde ayrıca hamileliğin meydana gelişi, ceninin oluşumu, çocuğun erkek ve kız olmasının sebebi, çocuğun doğumu, nefis, akıl ve duyguları, bedenlerin yapısı hak-

kında bilgiler verilmekle birlikte; çocuk terbiyesi, sağlığın korunması, organların sınıflara ayrılması, güçlerini ve yaptıkları işleri, astronomik olayları, psikolojik olayları -hüzün, korku, cesaret, kızgınlık, düşünce vs.- rüya ve kâbus hakkındaki konulara da yer verilmiştir.

3. Üçüncü Nev: Bir makaleden oluşmakta olup muhtevasında ele aldığı konular şunlardır: sağlıklı bir hayat için gerekli olan beslenme, gıdalar, diyet ile ilgili tartışmalar ve diyetin tanımı, hastalıklardan korunma yolları.

4. Dördüncü Nev: Umumi hastalıklar, çeşitleri, sebepleri, ilaç yapım usulleri ve Tepeden tırnağa bütün hastalıklar, yaralar, beyin hastalıkları, göz hastalıkları, kulak-burun-boğaz hastalıkları, göğüs hastalıkları, rahim hastalıkları, vb. den hummadan, cüzzamdan, veremden, kan almaktan ayrıca renklerin delalet ettiği özelliklerden bahseder. Eski tıp bilimlerinden elde edilen bilgilerin yanı sıra, bu bölüme Taberî ayrıca kendi gözlem ve tecrübelerini de ilave eder. Bu kısım, ansiklopedinin en geniş ve en dikkat çekici bölümü olup neredeyse kitabın yarısına tekabül etmekte olup on iki makaleye ayrılmıştır:

- a. Hastalıkların ortaya çıkmasının genel sebepleri.
- b. Kafa ve beyin hastalıkları.
- c. Göz, burun, kulak, ağız ve diş hastalıkları.
- d. Kas hastalıkları (felç ve spazm geçirme).
- e. Göğüs, boğaz ve akciğer hastalıkları.
- f. Karın hastalıkları.
- g. Karaciğer hastalıkları.
- h. Safra kesesi ve dalak hastalıkları
- i. Bağırsak hastalıkları
- j. Ateşli hastalık çeşitleri.
- k. Muhtelif hastalıklar – vücudun organlarının kısa tanıtımları.
- l. Nabız ölçümü ve idrar tahlili.

5. Beşinci Nev: Tat alma, tat ve renk ile yemekler ve vücut arasındaki ilişkiler anlatılır. Ayrıca renklerin oluşumu, maden cevherleri, bitkiler, ağaçlar ve meyveler hakkında bilgi verilir.

6. Altınca Nev: Bitkisel ilaçlar, eczalar ve zehirler. Taneli bitkilerden, meyvelerden, etten, süttten, peynirlerden, balıktan, yağdan içeceklerden, doğal ilaçlardan, ilaçların yapımı ve korunmasından, insandan, domuz, köpek ve fare de dahi olmak

üzere bütün hayvanların faydalarından ve merhemlerden bahseder. Altı makaleden meydana gelir.

7. Yedinci Nev: Tam bir kırkambar mahiyetinde olup muhtelif başlıklardan ve konulardan oluşur. Mevsimlerden ve astronomiden bahseder. Ayrıca kısaca Hint tıbbından bahis vardır. Dört bölümden oluşur. Ülkelerden, suların, rüzgârlardan, şehir, şehir ahalisinin hallerinden, ülkelerin sıcak ve soğuk oluşlarının sakinlerinin ahlakına etkisinden, havanın insan sağlığına yaptığı tesirden, meteorolojiden, tıbbın geçerliliğini inkâr edenlere verilen cevaplardan, bitkilerin özelliklerinden, ilk muharrikten, astrolojiden, kâinatın sonsuz olamayacağından bahsettikten sonra bu bölümün son nev'ini tamamen Hint kitaplarından derlenen hastalıklar ve sebepleri konusuna tahsis eder.

Ahlâki tavsiyeler Taberî'nin bu eserinde çok ciddi bir yer teşkil eder. Ona göre tabiplerin davranışları da meslekleri gibi çok yüksek olmalıdır. Sağlık işleriyle uğraşmak isteyen kişilerin günlük hayatlarında şu dört özelliği mutlaka taşımaları gerekir: nezaket, kanaat, merhamet ve dürüstlük. Hastaya hizmet etme hususunda tabibin gözetmesi gereken birinci husus para değil, hastanın iyileşmesi olmalıdır.

Muhammed Zübeyr es-Sıddîqî *Firdevsü'l-hikme*'nin mevcut yazma nüshalarını kıyaslayarak gözden geçirmiş ve 1928 yılında Berlin'de *Firdaws al-hikma fi al-tibb* ismiyle neşretmiştir. Bu neşirden önce dünya kütüphanelerinde sadece beş nüshası tespit edilmiştir. Al-Sıddîqî neşrinin ön sözünde hem müellif hem de eser ile ilgili son derece faydalı bilgiler vermiştir. Eserin içerisinde gerekli gördüğü yerlerde izahat ve açıklamalarla eseri anlaşılır hale getirmiş ve modern ilim standartları çerçevesinde yayınlamıştır. Fuat Sezgin söz konusu eseri bir takdim ile tıpkıbasım olarak tekrar neşretmiştir (Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1996, *Islamic Medicine*; 29). Eserin göz hastalıkları ile ilgili kısmı ise Dr. M. R. Kal'ateci ve Dr. M. Z. Al-Wafai tarafından (*Emrazü'l-ayn ve mualecatuha min kitâbi: el-Mualecatü'l-bukratiyye ve Firdevsü'l-Hikme*, cem'a tertib tahkik ta'lik Muhammed Revvas Kal'ateci, Muhammed Zafir el-Vefai, London: Müessesetü'l-Furkan li't-Türasi'l-İslâmi; al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1998/1419, s. 323-368) Arapça olarak gözden geçirilerek yayınlanmıştır.

Netice

Kendisinden önceki medeniyetlerin birikimlerini dikkate alan İslam Medeniyeti ilim adamları, özellikle tercüme yoluyla bu eski medeniyetlerin birikimlerini kendi bünyelerine aktarmışlardır. Bunların yanı sıra 'Ali b. Rabbân al-Tabarî gibi ilim adamlarının telif ettiği eserlerle eski medeniyetlerin ilimleri yeni gelişmelerle telif edilerek ortaya yeni eserler konulmuş, ciddi katkılar yapılmış ve İslam medeniyetinin kendine

has çalışmaları ortaya konulmaya başlanmıştır. Burada listesini vermiş olduğumuz eserler, bu dönemlerde yazılmış olan diğer eserler ile birlikte değerlendirilerek İslam medeniyetinin oluşum dönemlerinde yapılan ilmi faaliyetleri ortaya konulabilir. Bunlar arasında çok mühim bir yer tutan Rabbân al-Ṭabarî'nin çalışmalarının çalışılması İslam medeniyetinin oluşum dönemlerinin anlaşılması açısından çok önemlidir.

Kaynakça

- Adang, Camilla, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabbān to Ibn Hazm*, Leiden 1996.
- Ali b. Husayin al-Mas'ūdī, *Murūj al-zahab wa ma'ādīn al-Jawhar*. Ed. M. Muhyiddin Abdulhamīd, Kahire 1948, Beirut 1964-5.
- Ali b. Muhammad b. al-Athīr, *al-Kāmil fī al-Tārīkh*, ed.C. J. Tornberg, Leiden 1851.
- Ali b. Rabbān al-Ṭabarī, *al-Dīn wa al-dawla*, ed. Ādil Nuwayhiz, Beyrut 1973.
- Ali b. Rabbān al-Ṭabarī, *Ar-Radd 'alā-n-Nāṣarā de 'Ali at-Ṭabarī*, ed. I. A. Khalifa - W. Kutsch, Beyrouth: Imprimerie Catholique, 1959.
- Ali b. Rabbān al-Ṭabarī, *Firdaws al-ḥikma fī al-tibb*, ed. by M. Z. Al-Siddiqī, Gibb Memorial, Matba' Āftāb, Berlin 1928.
- Ali b. Rabbān al-Ṭabarī *Kitāb al-Dīn wa al-Dawlah: fī ithbāt nubūwat Muhammad, The book of Religion and empire; a semi-official defence and exposition of Islam written by order at the court and with the assistance of the Caliph Mutawakkil (A. D. 847-61) by Ali Ṭabarī: Arabic text. Ed. From an apparently unique ms. In the John Rylands Library, Manchester. Ed. by A. Mingana, with English translation and commentary, Cairo, al-Muqtataf, and Manchester: University Press, Longmans, Green, Longman, New York 1922-1923.*
- Arnaldez, R., Le Paradis de la sagesse du medecin 'Ali b. Rabbān al-Ṭabarī," *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale*, 8 (1997), s. 389-402.
- Aydın, Fuat, "Ali b. Rabbān et-Ṭaberī Hayatı ve Eserleri," *Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, I (1996), s. 303-331.
- Aydın, Fuat, "Ali b. Rabbān et-Ṭaberī'nin Kitābu'd-Dīn ve'd-Devle Adlı Eseri ve İsbāt-ı Nübüvve Geleneğindeki Yeri," *Usul*, 6 (2006), 27-56.
- Aydın, Fuat, *Ali b. Rabbān et-Ṭaberī ve Eseri er-Red ale'n-Nasārā*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1994.
- Bagdatlı İsmail Pasha, *Hadiyyat al-ārifin, Asma al-muallifin wa asār al-musannifin*, trans. Kilisli Rifat Bilge; ed. İbnülemin Mahmūd Kemal İnal, Avni Aktuç, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1955.
- Belguedj, Moh. Salah., "L'embryologie chez le medecin Ali Rabbān al-Ṭabarī et dans le commentaire coranique de Fahr al-Din al-Razi," *Actas V. Cong. Int. Filos. Med.* I, 1979, s. 551-561.
- Bouyges, S. J. Von Maurice, "Nos informations sur 'Aliy ibn Rabbān at-Tabary," *Mélanqes de la Faculté Orientale*, 28 (1949-50), s. 67-114.
- Bouyges, S. J. Von Maurice, "Aliy Ibn Rabbān at-Tabariy," *Der Islam*, XXII (1935), s. 120-121.
- Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen litterature*, Leiden: E. J. Brill, 1943, I, 231, 265, 1898; supp. I (1937).

- Browne, Edward G., *Arabian Medicine*, Cambridge 1921.
- Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History* Volume 1 (600-900), ed. David Thomas and Barbara Roggema, E. J. Brill, Leiden 2009.
- Elgood, Cyril, *A Medical History of Persia and the Eastern Caliphate: From the Earliest Times until the Year A.D. 1932*, Cambridge University Press, Reissue edition, Cambridge 2010.
- Faddegon, J. M., "Notice critique sur le Firdausu'l-ḥikmat or Paradise of wisdom de 'Alī b. Rabbān al-Ṭabarī," edited by M. Z. Siddiqi," *Journal Asiatique*, 218 (1931), s. 327-352.
- Flügel, G. L., *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, XIII, Leipzig/Wiesbaden 1846.
- Friedman, R., "The story of scabies. IV. At-Ṭabarī: discoverer of the acarus scabiei," *Medical Life*, 45 (1938), s. 163-76.
- Gilliot, Claude, "Textes Arabes Anciens Édites en Égypte au Cours des Années 2004-2006," *Mélanges Institut Dominicain des Études Orientales*, XXVIII (2010), Cairo, s. 295-300.
- Hamarneh, Sami Khalaf, *Index of Manuscripts on Medicine and Pharmacy in the Zahiriyah Library*, Damascus 1969.
- Hamarneh, Sami Khalaf, "Al-Ṭabarī," in *Encyclopedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures*, Ed. Helaine Selin, London; Dordrecht: Kluwer Academic, 1997, s. 930.
- Hamarneh, Sami Khalaf, *Health Sciences in Early Islam*, ed. Munawar A. Anees, C. II, Zahra Publications, Texas 1983.
- Hamarneh, Sami Khalaf, "Al-Ṭabarī, Abu'L-Ḥasan 'Alī Ibn Sahl Rabbān," in *Complete Dictionary of Scientific Biography*, 2008. *Encyclopedia.com. captured on 25 Sep. 2011.*
- Hamarneh, Sami Khalaf, "Contributions of 'Alī at-Ṭabarī to ninth-Century Arabic Culture," *Folia Orientalia*, 12 (1970), s. 91-101.
- Haque, Amber, "Psychology from Islamic Perspective: Contributions of Early Muslim Scholars and Challenges to Contemporary Muslim Psychologists," *Journal of Religion and Health*, 43 (4), 2004, s. 357-377.
- Ibn 'Abū Usaybi'a, *Uyūn al-Anbā fī tabaqāt al-atibbā*, ed. Nizār Riza, Beirut 1965.
- Ibn Jarīr al-Ṭabarī, *Tārīh al-umam wa al-muluk*, ed. M. Abu al-Fadl Ibrahim, IX, Dar al-Savaydan, Beirut t.y.
- Ibn al-Nadīm, *Kitāb al-Fihrist* (completed 376/987), ed. Rizā Tajaddud, Tahrān 1971.
- Ibn Isfandiyār, *Tārīkh-i Tabaristān*, ed. and translation by E. G. Browne, Leiden 1905.
- Ibn Kathīr, *al-Bidāya wa al-Nihāya*, C. I, Cairo 1932.
- Ibn Khallikan, *Vafayāt al-'u'yān wa anbā u abnā al-zamān*, ed. Ihsan Abbas, C. IV, Beirut 1968.
- Jamāl al-Dīn al-Qiftī (d. 1248), *Tārīkh al-hukamā*, ed. Julius Lippert, Leipzig, Dietrich, 1903, s. 31, 167, 187.

- Kahhala, O. R. *Mujam al-mu'allifin, Tarajim al-musannifin fi al-kutub al-Arabiyya*, C. VII, Maktabak al-muthanna, Beirut t.y.
- Kaya, Mahmut, "Firdevsü'l-Hikme", *İslam Ansiklopedisi*, C. XIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 1996, s. 131-132.
- Kemal Samerrai, *Muhtasaru Tāriḫ al-tibb al-Arabi*, C. I, Dārü'l-Hürriyye, Bağdad 1984.
- Khalifa, I. A., - W. Kutsch, "Ar-Radd , ala-n-Nasārā de 'Ali at-Ṭabari," *Mélanges de l'Université Saint Joseph*, 36 (1959), s. 113-148.
- Leclerc, Lucien, *Histoire de la Médecine Arabe*, Paris, 1876, I, 292-293.
- Margoliouth, D. S., "On the book of Religion and Empire by 'Ali b. Rabbān al-Ṭabari," *Proceedings of the British Academy*, 16 (1930), s. 164-182.
- Marra, Ornella, "La flebotomia nel *Firdaws al-ḥikma* di 'Ali ibn Rabbān al-Ṭabari," in *Studi arabo-islamici in onore di Roberto Rubinacci nel suo settantesimo compleanno* 2 volumi, Napoli, 1985, s. 398-428.
- Matvievskaya G. P., and B. A. Rozenfeld, *Matematiki i astronomy musul'manskogo srednevekov'ya i ikh trudy (VIII-XVII vv.)*, C. II Moscow 1983.
- Meyerhof, Max, "Ali at-Ṭabari's 'Paradise of Wisdom,' One of the Oldest Arabic Compendiums of Medicine," *Isis*, 16 (1931), s. 6-54.
- Meyerhof, Max, "Ali ibn Rabbān at-Tabari, ein persischer Arzt des 9. Jahrhunderts n. Chr.," *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 85 (1931), s. 38-68.
- Meyerhof, Max, "Ali Ibn Rabbān at-Ṭabari," *Zeitschr. d. Deutschen Morgenland. Gesellschaft*, 10 (1931), s. 38-68.
- Meyerhof, Max, "On the Transmission of Greek and Indian Science to the Arabs," *Islamic Culture*, 11 (1937) s. 17-27.
- Mingana, A., "Remarks on Ṭabari's Semi-Official Defence of Islam," *Bulletin of the John Rylands Library*, IX/1 (1925), s. 236-240.
- Muhammad ash-Shahrazuri (d. 647/1250), *Tawarikh al-Hukama*, ms. no. 990 in Raghıb Pasha Library of Istanbul fol. 214B-215A.
- Muhammad b. Jarir al-Ṭabari, *Tāriḫ al-rusul wa al-mulūk*, ed. M. J. de Goeje, II, Leiden 1879-1901.
- Muhammed Ferid b. Abdirrezzak b. Muhammed, Muhammed Kürd Ali, Kunüz al-ajdād, Dār al-Fikr, Damascus 1984.
- Muhammed Ferid b. Abdirrezzak b. Muhammed, Muhammed Kürd Ali, "Kunüz al-ajdād," *Macallat Majma' al-'ilm al-Arabi*, XXII/7-8 (1947), s. 304, 306.
- Muhammed Kamil Hüseyin, *al-Mujaz fi Tāriḫ al-tibb wa al-saydaliyya 'ind al-Arab*, al-Munazzamat al-Arabiyya.
- Nasr, Seyyed Hossein, *Islamic science an illustrated study*, World Islam Festival Publication, 1976.

- Nasr, Seyyed Hossein, "Life Sciences, Alchemy and Medicine", *The Cambridge History of Iran*, ed. Richard Nelson Frye, C. IV, Cambridge University, Cambridge 1975.
- Newman, N. A., "Ali Ṭabarī's "Book of Religion and Empire"", in *The early Christian-Muslim dialogue : a collection of documents from the first three Islamic centuries, 632-900 A.D.*, translations with commentary, Hatfield, Pa.: Interdisciplinary Biblical Research Institute, 1993, s. 547-584.
- R., Mo., "Ali ibn Sahl ibn Rabbān al-Ṭabarī", *Encyclopaedia Judaica*, ed. Cecil Ruth, Jerusalem: Keter Publishing House, C. II, s. 632.
- Reddy, D. V. Subba, "Indian Medicine in Firdausu'l-ḥikmat of Ali Raban-al-Ṭabarī", *Bulletin of the Departmen of History of Medicine*, C. I (1963), s. 26-49.
- Rihab, Mohammad, "Der Arabische Arzt at-Ṭabarī, Übersetzung einzelner Abschnitte aus seinen Hiporatischen Behandlungen, von Mohamed Rihab," *Archiv für Geschichte der Medizin*, 19 (1927), s. 123-168.
- Rosenfeld, B. A. and E. Ihsanoglu (2003). *Mathematicians, Astronomers, and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th–19th c.)*. IRCICA, Istanbul 2003.
- Sahl Ibn Bishr*, ed. Lambert M. Shurhone, Miriam T. Timpledon, Susan F. Marseken, Publisher: VDM Verlag Dr. Miller AG & Co. Kg, 2010.
- Samir, Khalil, "La Réponse d'al-Safi ibn al-'Assāl A la Réfutation des Chrétiens de 'Ali al-Ṭabarī," in *Parole de L'Orient*, 11 (1983), s. 281-328.
- Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, vol. 1, Baltimore 1927.
- Schachter, M., "Un médecin perse du IXe siècle, d'Origine Chrétienne Ali ibn Rabbān at-Ṭabarī," *Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine*, 26 (1932), s. 165-170.
- Schmidtke, Sabine, "Abū al-Husayn al-Basrī and his transmission of Biblical Materials from *Kitāb al-Dīn wa-al-Dawla* by Ibn Rabbān al-Ṭabarī: The Evidence from Fakhr al-Dīn al-Rāzī's *Mafātīh al-ghayb*," in *Islam and Christian-Muslim Relations*, XX/2 (April 2009), s. 105-118.
- Schmucker, Werner, *Die pflanzliche und mineralische Materia Medica im Firdaus al-ḥikma des Ṭabarī*, (Bonner Orientalistische Studien, Neue Serie, Bd. 18.) [ii], s. 551 [Bonn]: Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn, 1969 and *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33 (1970), s. 691-691.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, C. III, E. J. Brill, Leiden 1995.
- Siggel, A., "Die indischen Bücher aus dem Paradies der Weisheit über die Medizin des 'Ali ibn Sahl Rabbān at-Ṭabarī," Übersetzt und erläutert, *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaft, u. d. Literatur*, Nr. 14, Wiesbaden 1950, s. 1097-1152.
- Siggel, A., "Die Propädeutischen Kapital aus dem Paradies der Weisheit über die Medizin des 'Ali b. Sahl Rabbān at-Ṭabarī," in, *Akademie der Wissenschaften und der Litteratur, Abhand. Geistes- und Sozialwissensch. Klasse*, Wiesbaden, 1953, s. 109.

- Siggel, A., "Gynakologie, Embryologie und Frauenhygiene aus dem 'Paradies der Weisheit über die Medizin des Abu Hasan 'Ali b. Sahl Rabbān at-Ṭabarī nach der Ausgabe von Dr. Zubair as-Siddiqi, 1923," Übersetzt und erläutert von A. Siggel, in *Quellen Studien Geschichte der Naturwissenschaftliche Medizin*, Berlin, Springer, 8 (1941), parts 1 and 2, s. 216-272.
- Steinschneider, M., *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt 1902.
- Subba, Reddy, D. V., "Indian medicin in Arabian treatises on Firdausu'l-ḥikmat of Ali b, Rabbān al-Ṭabarī," *Bulletin of the department of the history, of Medicine*, 1 (1963), s. 26-49.
- Suter, Heirich., *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke*, Druck und Verlag von B. T. Teubner, Leipzig 1900.
- Taylan, Necip, "Ali b. Rabbān et-Ṭabarī", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul 1989, s. 343-436.
- Thomas, David, "Ali ibn Rabbān al-Ṭabarī: A Convert's assessment of his former faith," in *Christians and Muslims in dialogue in the Islamic Orient of the Middle Ages*, ed. Martin Tamcke, Beirut: Orient-Institut; Ergon Verlag in Kommission, Würzburg 2007, s. 137-156.
- Thomas, David, "al-Ṭabarī," in *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, C. X, E. J. Brill, Leiden 2000.
- Ullmann, M., *Die Medizin im Islam*, Leiden 1970.
- Williams, L. F. Rushbrook, "A ninth-century defence of Islam," *Islamic Culture*, 8 (1934), s. 109-110.
- Wüstenfeld, F., *Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher*, Göttingen 1840.
- Yāqūt al-Hamawī (d. 1229), *Dictionary of Learned Men*, ed. D. S. Margoliouth, VI, Luzac, London 1931.
- Yāqūt al-Hamawī, *Mu'jam al-'Udabā*, ed. Ahmad Farid Rifai, C. VI, Cairo 1936-38.
- Zahir al- Dīn 'Alī Baythaqī (d. 1170), *Tārīkh hukamā al-Islām*, ed. Muhammad Kurd 'Alī, Arab Academy, Damascus 1946.

